

I. Sufletul ca entitate spirituală

Acceptarea sufletului ca o entitate spirituală mai mult sau mai puțin complexă implică, din punct de vedere antropologic, considerarea ființei umane ca o structură dualistă, cu o componentă materială (corpul, *soma*) și una spirituală (sufletul, *psyché*, *anima*), aparținând fiecare altui domeniu de existență, prima lumii materiale imanente (cosmosului), cealaltă lumii spirituale transcendente.

Cred că acest model este cel mai răspândit și, probabil, și cel mai vechi. La baza „construcției” sale se află, desigur, două observații pe care le-a făcut omul paleolitic.

Prima se referă la dramatica schimbare a unei ființe (animal sau om) în momentul trecerii de la viață la moarte. Oricine asistă la transformarea unui om viu într-un cadavru își dă seama că s-a produs ceva grav și cea mai firească explicație este că a dispărut din corp principiul (forța) care-l menținea în stare vie.

A doua experiență este cea onirică. Omul paleolitic, ca și omul primitiv, credea în realitatea evenimentelor visate. Visând însă oameni care muriseră, primele hominide gânditoare au crezut că aceștia au supraviețuit morții. Cum revenirea lor nu apărea în cadrul vieții reale, au ajuns la concluzia supraviețuirii lor într-un alt plan al realității.

Combinând în mentalul lor aceste două experiențe, oamenii din paleolitic au ajuns la concluzia existenței în omul viu a unui principiu (sufletul de mai târziu) care părăsește corpul la moartea acestuia, dar îi supraviețuiește (este nemuritor).

Evident că a fost necesar să treacă zeci de mii de ani până când omul paleolitic a ajuns la această concluzie. Evident că nu putem preciza acest moment decât indirect. Singura mărturie e reprezentată de riturile funerare. Multă vreme s-a crezut că primele rituri funerare aparțin lui *Homo erectus* de la Chou-ku-Ten în China (*Pithecanthropus erectus*), acum circa 400.000 de ani (M. Eliade)¹. Eu însumi am susținut această idee². Cercetări mai recente au infirmat acest punct de vedere. Astăzi se consideră că cele mai vechi rituri funerare se întâlnesc la *Homo sapiens neandertalensis* acum circa 70.000 de ani³.

În cadrul acestor rituri funerare, alături de îngroparea cadavrelor în anumite poziții sau de așezarea ulterioară a oaselor, se întâlnește folosirea ochiului roșu, evident o imitație a sângelui (fig. 1). Aceasta dovedește că sângele a fost asociat cu viața, cu principiul care asigură însuflețirea corpului. De aceea vom găsi sângele prezent în mitologia vieții, morții și a sufletului încă din perioada glaciațiunii Würm și a culturii musteriene a omului din Neandertal. De aceea sângele va juca un rol în modelele propuse ulterior privind sufletul uman.

Rezultă că modelul dualist al omului a fost „descoperit” încă de omul din Neandertal, înainte de omul propriu-zis (*Homo sapiens sapiens*). El a dus cu timpul la cultul strămoșilor și la diferitele religii animiste.

Omul paleolitic avea, ca și omul primitiv de astăzi, o viziune intuitivă asupra lumii, în care cauzele finale și analogiile aveau un rol dominant. Logica propriu-zisă era mai puțin importantă (E. Cassirer⁴). El percepea natura simpatetic, dar, în același timp, își construia un univers mitic, în care realitatea era împletită cu imaginarul și în contextul căruia naturalul și supranaturalul se completau reciproc. Pe acest fond a elaborat conceptul de sacru și a sacralizat lumea (M. Eliade)⁵,

¹ M.Eliade, *Istoria ideilor și credințelor religioase*, Ed. „Universitas”, Chișinău, 1992.

² C. Bălăceanu-Stolnici, *Anatomistii în căutarea sufletului*, Ed. Albatros, București, 1981.

³ J.L. Heim, *Les hommes de Neandertal*, în: *L'homme, son evolution, sa diversite*, Ed. de D. Ferembach, Ch. Susanne și M.Cl. Chamla, Ed. Doin, Paris.

⁴ E. Cassirer, *Eseu despre om*, Humanitas, București, 1994.

⁵ M. Eliade, *Traité d'histoire des religions*, Payot, Paris, 1986; J.G. Frazer, *The Golden Bough*, MacMillan, Londra, 1911.

împănând-o cu forțe misterioase¹ (tip *mana*, *orenda*, spirite benefice, demoni etc.). Recent au apărut însă indicații că noțiunea de sacru este mult mai veche. Astfel, Francesco Errico a identificat o figurină de piatră vulcanică de acum 250.000 ani (aparținând lui *H. erectus*), găsită în Israel (la Bereckhat Ram), drept amuletă, un simbol sacru. Mai interesantă este însă găsirea unui bolovan cu un aspect de chip de om de acum trei milioane de ani, găsit într-un sit de australopiteci din Africa de Sud și adus acolo de la o distanță de peste 10 km, bolovan care, după toate probabilitățile, a avut rolul de talisman, ceea ce ar fi dovada că ideea de forțe spirituale (de sacru) precede apariția hominidelor! Acest aspect are o deosebită importanță pentru geneza spiritului religios (*Homo religiosus*) și a diferitelor religii. Pe noi ne interesează pentru că, pornind de la modelele mitice, omul preistoric a atribuit sufletului un anumit grad de sacralitate și a ajuns la definirea antroposului ca un amestec de sacru (sufletul, principiul vital) și profan (corpul). Una dintre primele scheme dualiste a fost cea sacru-profan, alături de cea spiritual-material. Este un aspect care va domina istoria culturii și care a dus la ideea originii divine a sufletului, care a culminat cu modelul biblic potrivit căruia sufletul este într-un anume fel imaginea lui Dumnezeu. *Homo sapiens sapiens* (de tip Cro-Magnon) a atribuit sufletului ca simbol o pasăre (cum se vede evident pe compoziția grafică din marea absidă a peșterii de la Lascaux – din epoca magdaleniană de acum circa 19.000 ani), simbol care s-a menținut zeci de mii de ani (fig. 2). Această reprezentare grafică însă dovedește și existența șamanismului încă din acele vremuri. Șamanismul s-a dezvoltat mult în contextul aceluia extraordinar edificiu spiritual al neoliticului², care, printre altele, stă la baza culturilor arhaice ale Europei (acea „Old European civilization” a Marijei Gimbutas³). Șamanismul, pe care-l

¹ M. Blondeau, P. Lima, V. Greffoz, *Pourquoi on croit en Dieu*, Science et Vie, 1019, 35-51, aug. 2002.

² M. Eliade, *Istoria credințelor*, op. cit.

³ Marija Gimbutas, *The goddesses and gods of Old Europe. Myths and Cult Images*, Londra, 1982.

găsim deja foarte dezvoltat, în al VII-lea mileniu î.H., s-a extins pe un vast teritoriu din Scandinavia, trecând peste Europa Centrală prin Asia Centrală și apoi Orientală până în Indonezia¹, influențând, printre altele, populațiile scitice și tracice. Contribuția culturii șamanice la problema noastră este că a considerat sufletul ca un principiu distinct și separabil de corp, nu numai după moarte, ci și în somn și mai ales în acele transe în care se produce o disociere în persoana șamanului, al cărui suflet călătorește în planul transcendențial, de unde revine cu cunoștințe despre „lumea de dincolo” și cu puteri magice, profetice și terapeutice. Astfel de șamani mai există și astăzi în Asia Centrală, Tibet, dar mai ales în regiunile arctice, unde transele lor au fost descrise de unii drept „isteria arctică” (A. Ohlmarks, citat de Dodds). Experiența și modelul șamanist a întărit mult rolul visului, grație căruia sufletul omului trăiește alternativ, când în lumea reală sau fizică (starea de veghe), când în cea spirituală (starea de vis sau onirică). Visul a fost privit cu seriozitate ca o experiență importantă a sufletului și supus unei analize deosebite: oneirocritica, mai ales visul divin sau cel profetic. De asemenea, modelul șamanist al sufletului a fundamentat și o anumită doctrină medicală, potrivit căreia unele boli erau determinate de alterarea sufletului sau chiar de răpirea și înlocuirea sufletului de către demoni, ceea ce implica (și implică și astăzi) tratamente magice.

După cum vedem, omul preistoric a realizat un model al sufletului foarte clar. Tot el a atribuit și sufletului rolul de a fi suportul Eului (personalității umane). Grație acestui fapt, sufletul migrator își păstrează identitatea. În schimb corpul, chiar dacă prin aspectul lui permite identificarea persoanei, e lipsit de personalitate. Acest model justifică fenomenul de posesiune promovat de șamanism, în care corpul este animat de un alt principiu spiritual decât propriul său suflet.

Din cele de mai sus rezultă că omul preistoric (din paleolitic și neolitic) a lăsat culturii un model foarte complex privind sufletul

¹ E.R. Dodds, *Grecii și iraționalul*, Ed. Polirom, Iași, 1998; K. Meuli, *Scythica Hermes*, 70 (1935), p. 137 și urm.

uman, cu nuanțe subtile. E drept că această moștenire ne este incomplet cunoscută din cauza opacității (cum zice M. Eliade) posibilităților noastre de informare (mai ales că omul preistoric nu cunoștea scrisul și folosea, eventual, doar simboluri al căror sens nu este totdeauna înțeles).¹

Aspectul complex și subtil al modelului reconstruit de paleontologi, istorici sau antropologi nu trebuie să ne mire, căci facultățile mentale ale omului din paleoliticul superior (de la Cro-Magnon sau Grimaldi) nu difereau semnificativ de cele ale omului modern.

*

* *

O parte din moștenirea neolitică s-a păstrat în folclorul popoarelor. În acest sens mitologia morții la români este plină de interes.

Modelul de ansamblu despre suflet este cel neolitic: o entitate spirituală care animă corpul material, pe care-l părăsește după moarte și care este suportul personalității. Sufletul post-mortem se detașează complet de corp și pătrunde într-o lume a spiritelor, de unde menține cu lumea terestră o legătură magico-mitică.²

Credința în acest suflet este atestată și de o serie de ritualuri rămase din neolitic, cum ar fi: realizarea și distribuirea colivei, pomana servită în coșciug, mușcarea colțurilor coșciugului³, banchetul funerar, spectacolul funerar (*gogiul*)⁴, măștile sau măștile-cămăși funerare⁵, efectuarea „ferestrei sufletului” (o gaură

¹ Multe dintre aceste simboluri se regăsesc deja pe gravurile și picturile rupestre, dar mai ales pe cele din peșteri, încă din paleoliticul superior.

² R. Vulcănescu, *Mitologia română*, Ed. Academiei R.S.R., București, 1987.

³ Ultimele două sunt aspecte deformatе ale antropofagiei rituale din trecut.

⁴ Este o manifestare a mortului verificat, uneori cu caracter erotic.

⁵ Este un mijloc magic de apărare a mortului de demoni, sau a membrilor familiei de strigoizarea mortului. Uneori sunt înlocuite prin obrăzare sau pânze de față (ca perimanul călugărilor).

în sicriu), în dreptul căreia se arde o lumânare și se bocește, bocetele înseși, hora funebă, înfigerea însemnelor mormântului (*axis mundi* – țarușul, sulița, stâlpul, bradul, troița sau crucea), eventual împodobite cu pasărea sufletului¹.

La acestea se adaugă credința în persistența în această lume a sufletului mortului demonizat, sub forma a cinci tipuri succesive: strigoii, moroii, pricolicii, tricolicii și spiridușii² (R.Vulcănescu). Uneori e vorba doar de umbre răătăitoare (când riturile funerare și îngrijirea mormintelor au fost neglijate).

Modelul șamanist a inspirat credințe și basme mitice în care se menționează ascensiunea sufletului, încă din timpul vieții, în lumea de dincolo, ca legenda Liei-Ciocârliei, a Florii-soarelui³, unele basme ale lui P. Ispirescu și chiar ascensiuni spre ceruri, folosind arborele vieții (*axis mundi*).⁴

În mitologia noastră populară mai găsim conceptul de vameși ai văzduhului, demoni ce interceptează sufletul mortului în drumul său spre lumea de dincolo. Este un concept mai nou pătruns în folclorul nostru, prin contaminare.⁵ A fost preluat de creștinism sub forma scării Sfântului Climax (fig. 3).

Moștenirea neolitică a fost preluată de marile culturi istorice, în cadrul cărora regăsim modelul sufletului definit ca o componentă spirituală sacralizată a omului, separată (detașabilă) de corp, căruia îi supraviețuiește și pe care-l poate părăsi în cursul vieții (în somn și transă) și în lipsa căruia corpul devine un cadavru (lipsit de viață) care se descompune.

Egiptul antic a cizelat modelul neolitic și a fost preocupat până la obsesie de destinul sufletului după moarte. O simplă lectură a *Cărții*

¹ Este imaginea sufletului deja prezentă în grota Lascaux.

² În tradițiile populare românești nu apar vampirii, care sunt proprii celor slave (în special din Serbia).

³ A. Culea, *Datini și muncă*, vol. I, Casa Școalelor, București, 1943.

⁴ L. Șăineanu, *Basmele românilor*, București, ed.II, 1978.

⁵ Reprezentarea acestor vameși se găsește pe frescele exterioare ale mănăstirii Sucevița.

egiptene a morților¹ ne permite să desprindem contribuțiile esențiale ale culturii egiptene la problema sufletului. Despre gândirea religioasă (și magică) a vechilor egipteni s-a scris foarte mult, iar din datele prezentate se poate vedea că antropologia lor nu diferă esențial de cea a șamanilor. Impactul culturii neolitice (sau transmiterea ei) a avut loc probabil în perioada predinastică, de la 5000 la 3000 î.H. (Nagadah I și II). Dezvoltarea vechilor modele însă s-a făcut după instalarea primei dinastii (2925 î.H.).

Concomitent, marea cultură neolitică a influențat și cultura proto-eufratică (sau ubaidiană) din perioada 4500-3300 î.H. și apoi și pe cea sumeriană, care i-a urmat. Pentru problema noastră, Egiptul este cu mult cel mai important.

Prima contribuție a elitelor intelectuale ale Egiptului a fost că au introdus ideea unui gradient de spiritualitate (sau sacralitate) în structura sufletului, idee care va face o lungă carieră până la ocultismul vremurilor noastre. În alcătuirea sufletului uman egiptenii au descris patru nivele de spiritualitate, patru „forme” de suflet.

În primul rând se află un principiu spiritual numit *Ka*, ce asigură funcționarea corpului și integrarea într-un tot unitar a componentelor acestuia². Este suportul unei forme de energie vitală. Este partea cea mai telurică, mai puțin spirituală, mai corporală a sufletului. După moarte, el rămâne în preajma corpului, a mumiei³ (uneori lângă o statuie a mortului). La o eventuală reînviere, el reintră și „vitalizează” corpul.

¹ *Cartea egipteană a Morților*, trad. M. Genescu, Ed. Sophia, Arad, 1993. Este vorba de un compendiu de texte mai vechi, reunite într-un fel de călăuză pentru ca sufletele morților să poată învinge toate primejdiile și obstacolele de după moarte, folosind ritualuri magice, în care rolul cel mai important îl joacă sintagme-forță (cuvinte sau propoziții magice). A fost întocmită în secolul al XVI-lea î.H., pornind de la texte mai vechi, ca *Textele sarcofagelor*, *Textele piramidelor* ș.a. (vezi și C. Daniel, *Gândirea egipteană antică în texte*, București, 1974). Cuprinde date importante privind sufletul și destinul său.

² Spaima egiptenilor era descompunerea corpului. Ei îl invocau pe zeul Tum (Atum, Tem) să-l sprijine pe Ka să vegheze ca resturile pământești să nu putrezească.

³ Tehnicile de mumificare au fost inventate și folosite pentru a menține corpul.

Al doilea nivel e reprezentat de *Kharbit (Umbra)*, suportul vieții instinctive (a motivațiilor biologice), care după moarte nu trece în lumea de dincolo. El poate migra în spațiul terestru sub formă de strigoi (stafie, fantomă). C. Daniel crede că Umbra și Ka se referă la aceeași componentă.

La un nivel superior se află un al treilea principiu spiritual sau nivel al sufletului uman, numit *Ba* (fig. 4). Acesta este suportul personalității umane și corespunde cel mai mult conceptului obișnuit de suflet. Este simbolizat (ca în paleoliticul superior) printr-o pasăre (uneori cu cap de om). El părăsește corpul după moarte și este amenințat de grozăvia – pentru orice egiptean – celei de a doua morți (care implică distrugerea personalității, a Eului). Ba este considerat și suportul funcțiilor cognitive umane și al capacităților decizionale și identității Eului.

În fine, s-a mai descris un ultim nivel, cel mai spiritual, cel mai sacru, numit *Sahu* (Corpul glorios). Acesta este cel mai puțin teluric și cel mai apropiat de planul zeilor, al Divinității în general. De aceea el nu are riscul celei de a doua morți. El este prezent (sau cel puțin mai dezvoltat) la elitele spirituale.

A doua contribuție a gândirii mitice egiptene este descrierea a ceea ce se întâmplă cu sufletul (*Ba*) după moarte. El zbură sau călătorește pe o barcă¹ (fig. 5) prin Lumea inferioară (Tărâmul morților), care are o parte malefică (*Duat*), un fel de infern, și o parte benefică (*Amenti*), un fel de paradis, în care sunt cuprinse Câmpiile (sau Insulele) Preaferițiilor (*Sekht-Iaru*) și cele ale Păcii (*Sekht-Hotep*). Pe parcursul călătoriei sale, după ce se „trezește”, trebuia să treacă printr-o serie de porți zăvorâte de către zeul *Kebe*, al Pământului, și păzite de demoni. Trecerea prin aceste porți sau vămi implica rostirea de către *Ba* a unor sintagme magice (cuvinte-putere). Tot prin ritualuri și sintagme magice scapă de atacurile nenumăraților demoni². În cadrul

¹ Egiptenii aveau o obsesie a bărcilor. În *Cartea Morților* sunt descrise nenumărate bărci, iar în muzeul din Cairo sunt expuse numeroase bărci în miniatură, găsite în necropole.

² *Cartea Morților* este o călăuză care cuprinde toate ritualurile și formulele magice necesare mortului (pe care trebuie să le memoreze).

peripețiilor sufletului după moarte se situează și judecarea sa de către Maat (zeița Adevăr-Dreptate, soția zeului Thot¹ și principiul ordinii cosmice și morale), în urma căreia este îndreptat spre Duat sau Amenti. Literatura sacră egipteană conține nenumărate descrieri ale Tărâmului de dincolo, care depășesc obiectivele noastre. De menționat că regimul de existență a lui Ba depindea și de ofrandele făcute de cei rămași în viață. În cursul existenței sale în Lumea de jos, sufletul nu are relații sociale cu celelalte suflete, ci rămâne îngrozitor de singur.

În fine, a treia contribuție a egiptenilor este reprezentată de modelul reîncarnării (metempsihoză, metensomatoză), potrivit căreia sufletul poate reveni pe pământ în alt corp. Ei admit însă și o reîncarnare metamorfozată, în care sufletul Ba se întrupează într-un animal (uliu, șoim, leu etc.), plantă (lotus) sau chiar în structuri considerate neînsuflețite (în ape, pământ etc.). Prin cicluri nenumărate de reîncarnări, Ba se purifică și poate ajunge la veșnicie.

După cum se vede, modelul neolitic s-a îmbogățit considerabil.

Istoria culturii europene își are obârșia în lumea greacă. Imaginea pe care o avem este însă aceea a unei culturi raționale, logice, geometrizzante – ceea ce nu este adevărat decât parțial pentru perioada clasică. Pentru problema noastră este important și aspectul irațional² care, în general, este neglijat.

Gândirea irațională, mitică, a Eladei a admis pe tot parcursul ei existența sufletului ca un principiu spiritual, potrivit modelului neolitic, definit inițial destul de vag și neuniform, cum remarca Bruno Snell.

Civilizația greacă își are originile în ruinele culturii minoice (a talasocrației cretane) și a celei miceniene, după catastrofa invaziei doriană din secolul al XII-lea î.H., urmată de aproape 300 de ani de regres (Epoca Întunecată; „Dark Ages” – perioada post-miceniiană). Teroarea invaziei doriene a declanșat procesul de colonizare din perioada arhaică (800-500 î.H.), perioadă în care grecii ionieni au creat statele-celăți (*polis*) printr-un proces complex (*Synoikismos*).

¹ Thot este unul dintre zeii majori ai mitologiei egiptene, patron al magiei, care va fi asimilat în perioada alexandrină cu Hermes, sub forma lui Hermes Trismegistul.

² E.R. Dodds, *Grecii și iraționalul*, ed. cit.

Cuprins

Introducere	5
I. Sufletul ca entitate spirituală.....	9
II. Modelul pneumatic	61
III. Modelul celular	79
IV. Mitul celui de-al treilea ochi	95
V. Utopia frenologică.....	103
VI. Modelul alchimist	113
VII. Modelele științifice dualiste	129
VIII. Modelele mecaniciste	143
IX. Aportul anatomiei	157
X. Demersul științelor creierului. Mașina cerebrală	175
XI. Demersul științelor creierului. Modelul neuropsihologic	207
XII. Demersul cibernetic	241
XIII. Suflet, conștientă și creier	261
Rezumat	283
Abstract	299